

3. Зияёв С. Аралымнан айырма. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1996, 27- 6.
4. Реймов А. Бас бармақ балан үйрек. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011, 18-19- 6.
5. Үббиниязов Х. Ақ тауық. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1996, 7- 6.
6. Ишманова З. Ким сындырды. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1994, 34- 6.

РЕЗЮМЕ

Мақолада XX аср охири XXI аср бошидаги қарақалпақ болалар адабиетидеги адабий драмалар хақида сўз юртилади. Унда эртак сюжети стилизацияси асосида юзага келган оралик драматик жанрларнинг ўзига хос хусусиятлари талкин этилади. Бу жанрлар: адабий драма, адабий эртак, драма, адабий эртак инценировка, адабий эртак интермедия, адабий эртак либретто. Шунингдек, эртакларнинг гоёвий-бадий хусусиятлари, тематикаси бўйича уларнинг ўзига хос жиҳатлари кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам изучения жанра драмы в каракалпакской детской литературе в конце XX и начале XXI века. В ней анализируются сюжет сказки, и особенности различных жанров драмы. Это такие жанры как: литературная сказочная драма, сказочная инсценировка, литературная сказочная интермедия, литературный сказочный либретто. Рассматриваются также художественно- идейные и тематические особенности сказок.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the genre of drama in Karakalpak literature for children at the end of the XX-th and the beginning of the XXI-century. It deals with the analysis of a fairy tale's plot and characteristic features of different genres of drama. They are such genres as a literary fairy tale drama, a fairy – tale improvisation, a fairy -tale play and a libretto. The author also studies the artistic-ideal and thematic peculiarities of fairy -tales.

И.ЮСУПОВТЫҢ «АКАЦИЯ ГҮЛЛЕГЕН ЖЕРДЕ» ПОЭМАСЫНДА ОБРАЗ ХӘМ СЮЖЕТ ҚУРЫҢ ШЕБЕРЛИГИНИҢ ЖАНРЛЫҚ СЫПАТТЫ АШЫҢҒА ТӘСИРИ

Қ.Мамбетов - үлкен оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: поэма, характер, жанр, образ, сюжет, жанрий хусусият.

Ключевые слова: поэма, характер, жанр, образ, сюжет, жанровые особенности.

Key words: poem, character, genre, image, plot, peculiarities of genre.

Эпикалық поэмада сюжет хәм характер ең баслы сыпат екенлиги анық. Буны А.Пушкин поэмаларын изертлеў барысында В.Г.Белинский де дурыс тәрийппле: «Поэма требует знания жизни и людей, требует создания характеров, следовательно, своего рода драматизировки» [1]- дейди.

Қарақалпақстан хәм Өзбекстан халық шайыры И. Юсупов дәретіўшилигинде орын алған «Акация гүллеген жерде». «Шеткеридеги хата», «Бүлбил уясы», «Жолдас мұғалим» сыяқлы бир қатар поэмалары бизиң бул пикиримиздиң мысалы болып, шайыр дәретіўшилигиндеги эпикалық поэмалардың тийкарың курайды.

Шайырдың «Акация гүллеген жерде»(1952) атамасындағы поэмасында 1. драматизм 2. сюжет хәм 3. характер тийкарың сыпат десек қәтелеспеймиз. Бул поэма әсиримиздиң орталары–1950-60-жыллардағы елимиздеги кайта тиклениў деп аталатуғын тарийхый дәуир машқаласына курылған. Дәретпедә Қарақалпақстанда жаңа қалалардың бой тиклеўи, хәзирги Тахиатас қаласының курылыўы, милетлерара туўысканлық хәм дослықтың мийнеттеги бирлиги, жаслардың хәм туўысқан халықлардан жәрдемге келген ериклилердиң пидәкерлик мийнетлери сөз етиледі. Яғный, поэманың лейтмотиви-адамзаттың раўажланып, дүньялық өсиўшиликке (прогресске) ерисиўи ушып, ол хақыыйкый мийнет етиўи, излениўи керек деген уғымнан ибарат. Эпикалық поэмада қахарман образының жасалыўына қарай шығарманың жанрлық белгиси ашылады [2]. Поэмада образдың жасалыўы шығарма сюжетиниң раўажланыўы менен хәрәкетке түседі.

«Акация гүллеген жерде» поэмасының тийкарың сюжетлик желиси әпиўайы нәрседен басланады: Лирикалық қахарман-автор кум койындағы «тас қуйының жағасында» өскен бир түп акация терегиниң тарийхы менен қызығады. Мине усы қызығушылық өз шешимин поэманың идеялық мазмұны арқалы-шопан түркмен ғаррының әңгимеси менен табады.

Ғарры түркменниң узақ өтмиш хәм келешекке билдирген пикирлери бизди поэманың бас қахарманы «тоғай ханшасы» москвалы рус қызы Таня менен таныстырады. Шығармадағы ўақия поэтикалық деталь, халықлар дослығының символы - Акация (терек) арқалы раўажланады...

Таня жоллама менен күйеўи Сергей жумыс ислеп атырған жас Тахиатас қаласының курылысына келеди. Бул жерде Танияны жаўынгерлик дослар - Сергей хәм Курбанлар күтип алып, оны жергиликли тәбият пенен таныстырады. Олар Таня менен хәзиллесип, «мына дөңди түссен асып, жуўсан деген терек» тиң өсип турғанын, ал сол теректиң хәр бириңиң түбинде «крокодилден зәрре үлкен» гүмгүм деген маңлықтың бар екенлигин айтады, «аўған» деген жыртқыш кузғынның хәрәкетин баянлайды. Сергей хәм Курбанның бир-бирине көзин қысып еткен бул хәзилиниң мәнисин Таня билседе, шөлдеги «курық тиймеген» тәбият оны дәслебинде бираз албыратады, хәтте, шоршынып түслер көреді. Бирак жана дәуирдиң жас хәм зәбердес мийнет адамы сыпатында ол нәл отырғызып, бағ өсириўди мақсет етеди. Өзи екен хәм бурыннан өсип турған тереклердиң суўсызлықтағы аўхалын көрип, оларды қайта гүллендириўге тырысады, илимий kitapлар оқып, дослары менен кеңеседи, шембиликлер шөлкемlestиреди. Қызғын мийнет жуўмағында бағын раўажландырып, өз максетине ериседи.

Поэмадағы мазмұнның ашылыўында Таня, Сергей, Курбанлардан тысқары Антон ғарры, Валя, Сиясий искер (политдел) сыяқлы екінши дәрежелі қахарманларда қатнасады.

Шығармада қахарман образын жасаўда хәм олардың характерин ашыўға курамалы сюжетлик желис алынбаған. Бас қахарман-Танияның тәбият қырықлығы менен болған коллизиясы көркем шығармадағы (ўақияның) сюжеттиң негизин курайды. Поэмада унамсыз қахарман (образ) сәўленбеген. Оның орнын тәбияттың қатал күши ийелейди. Бул, поэмаға тән ўақияны Адам хәм Тәбият арасындағы қарама-қарсылыққа негизленип раўажландырыўға имканият береді...

Поэмадағы сюжеттиң конфликти кескин хәм айтарлықтай қарама-қарсылықта көринбейди. Сонлықтан поэмадағы Сергей хәм Курбанлардың характери хәр тәреплеме ықшамластырылған формада сәўленгенлигин көремиз. 1940-50-жыллары елимизде «қызыл террор»дың хәким сүрген дәуиринде компартияның (1938) XVIII-съездинен соң «Советлерге қарсы күш жоқ» деген пүткил халықлық уғым пайда болды хәм бул «Социалистлик өмиримиз қарама-қарсылықсыз раўажланады» деген пүткиллей қәте түсиникти келтирип шығарды. Мине усы сиясий түсиник сол дәуирдиң шыңлығын сәўлендирген көркем әдебиятына да мәжбүрий енгизилди. Көркем әдебий дәретпелерде «конфликтсизлик теориясы» пайда болды. Анығырақ қылып айтқанда, Екінши дүнья жүзлик урыстан кейин көркем әдебиятта турмыслық қарама-қарсылықларды сәўлендириўди бийкарлайтуғын ағым пайда болды. Бул теорияға негизленген көркем шығармаларда жеке шахсқа сыйыныў, бир тәреплемелилик кубыслары анық сезилип турды. Мине биз анализлеп атырған «Акация гүллеген жерде» поэмасында да, мениңше, усы конфликтсизлик теориясы тәсириң бар екенлиги сезиледи.

Поэма прологта басланады хәм жәми алты бөлимнен ибарат. Прологта поэманың тийкарың сюжетиниң раўажланыўына шекемги ўақия суўретленеди, шопан-түркменниң қосына саясын түсирип турған акацияның қайлардан келип қалғанығына лирикалық қахарман қызығады. Ол өз сораўына жуўапты шопанның әңгимесинен табады. Рус жигити-инженердиң теректи тас қуйы жанында егип қалдырғанын түркмен баянлап береді. Қыя-қызыл қумға көгерген бул акация - «орыс терек» халықлар арасындағы дослықтың символы сыпатында поэманың тийкарың суўретлеў объекти болады.

Поэманың биринши бөлими «Жаңа өмирге қәдем» деп аталып, бунда Тахиатас қаласының жаңа курылысына туўысқан халықлардың дослық жәрдемге келиўине кең орын бериледи. Бул жәрдемге келиўшилердиң пидәкерлик мийнетин конретлестиріў максетинде автор оқыўшыны Таня хәм Сергей менен усы бөлимде таныстырады...

Поэманың ўақиялары избе-из раўажланып, бас қахарман Танияның хәрәкетиниң өсиўи менен шығармадағы басқа да қахарманлар ортаға келеди. Оның Москвадан келиўин Сергей (Танияның өмирлик жолдасы) хәм Курбан - жергиликли жас инженер күтип алады. Бул бөлим поэма сюжетиндеги экспозиция хызметин атқарып, көркем шығарма қахарманларының кимлиги хәм дәретпедегі ўақияның жүз беретуғын орталығы менен таныстырады. Шайыр бул

орында экспозицияны (ұақыя болатуғын орталықты) қахарманлардың диалогы арқалы беріп, айрықша шеберлікке еріскен:

Поэмадың «Таня - тоғай ханшасы» деп аталған келесі бөлімінде бас қахарманның жұмысқа орналасып, оның қала етирапындағы егілген бір участкалық нәлерге қарауды мақсет еткенлігі сәуленеді. Бул бөлім, мениңше, Таняның хәрәкетін қурамаластыратуғын, оның келешекте жасалма шийеленіскен сюжетлік ұақыяға араласуын тәміинлейтуғын бөлім болып есапланады.

«Ауған» деп аталатуғын үшінші бөлімі поэмадағы ұақыяның конфликт таярлайтуғын басқышы есапланады. Бул бөлімде Таня «ауған» (дүздың ыссы, аңызқ самалы) ның келтиріп шығарған курғақшылығын жеңіу мақсетінде «көк шатырлы жүк машина» менен келген «Курбан-Коля» менен ойласып, оннан кеңес сорады. Дийхан баласы Курбан бул курғақшылықты жеңіу үшін насосты иске қосып суу ашыуды хәм нәлердің түбіне кум төсеп, онда ызғарлықты сақлап турыуды кеңес береді. Өзі минип келген геологлардың экспедициясына тийислі жүк машинасын кум тасыуға пайдаланыуға рухсат береді:

Мине усы менен поэмадағы карама-қарсылық, анығырағы, характер хәм шараят арасындағы коллизияның кульминациясы жууақланады. Бизинше, бул коллизия поэмаға тән кескин драматизмді өз бойына қамтый алмайды. Сонлықтан оны динамикалық конфликт деп атаудан гөре интрига деп атауымыз мақсетке сай келеді. Себеби сюжеттин бойындағы бул тартыстың барлығы насосты иске қосыу менен шешилетуғын әпиуай хәрәкетлер. Тек насосты иске қосыу ғана Таняны көп тәшүйішке салады. Бул, мениңше, жасалма түрдегі исленген конфликттей сезіледі. Себеби поэмада ұақыялардың шийеленісіп, қахарманлардың характерлеринин ашылуына мүмкиншилик жарататуғын унамлы хәм унамсыз қахарманлардың ишкі ямаса сыртқы динамикалық гүреси, характерлердин соқлығысулары хәм перипетиялық [4] бурылыслар гезлеспейді, сюжетте қатаң қурамалы бурылысқа ийе конфликт рауажланбаған.

Бул, мениңше, өз нәубетінде поэмадағы қахарманлардың образын хәр тәрепке сәулендириуге хәм характерлердин гармоникалық ашылуына толық мүмкиншилик бермейді.

Поэмадың «Усының өзі топылыс-ғой...» деп аталатуғын келесі бөлімде бас қахарман Таняның хәрәкеті эпикалық ұақыяларға жөнеде теренірек ениседи. Бунда оның терек өсириудин сырларын хәр тәрепке меңгеріп, ол илимий әдебиятлардан үйреніу нәтижесінде хақыйкый тәжрийбелі бағман дәрежесінде көринеді. Турмыслық интригадан Таняның характері айқынласады. Сондай-ақ бул бөлімнің дауамында бас қахарман Таня қурылыс штабының хызметкері менен бәхәрдин ерте таңында гүррнлесіп, ол нәл егиу участкасын еде кеңейтиуді, кумнан жаңа егис жер ашыу нийетін билдиріп, штаб хызметкеріне:

«Қашан енди өтемиз, ең
Зор шешіуши топылысқа?», деп сорау береді.

Мине усы сорауға жуаап поэмадың бесинші «Субботникте» деп аталатуғын бөлімінде беріледі. Бул бөлімде поэмадағы персонаж уста Антон ағай хәм Валялардың қатнасуында шембилик өткериледі хәм бул исте жаслар топары, оқыушылар жетекшилик етеді. Жас қаланы қурыушылар шөлді шегіріп, адамлар ушын жасау орталығын, зәрурлі шараятларды жаратты. Автор бул хәрәкетті шөл баласы «гүм-гүм»ның қашуы менен салыстырып, поэмадың көркем тәсіршендігін асырады.

Поэмадың соңғы «Құмдағы революция» бөлімінде шайырдың жас қаланың қурылысына билдирген сезимлері, лирикалық планда сәуленіуін табады. Қала қурылысын алып барып атырған көп миллетлі дослық бригадаларының «шөлге топылысы» инсаниятқа қайғы-ғам әкелетуғын

урыстың топылысы емес, ал керисинше, адамлардың жарқын келешегі ушын «шөл-даланы жанландыруды» мақсет еткен қурылыс иси екенлігін автор айрықша үндеу менен сүүретлейді.

Автор поэма жууағында елимиздин қуак орынларында әпиуайы бир жас қала-Тахиатастың қурылысын жәхән көлеміндегі рауажланыу-шылықтың, халықлар дослығының, бирлігіннің нышаны (символы) сыпатында көрсетиуді тийкарғы мақсет етеді. Бул идеяны жүзеге шығаруға шайыр поэтикалық деталь - акация терегинің өсиу тарийхын баянлау арқалы ериседи.

Биз жоқарыда анализ ислеген бул поэмадағы рауажланған сюжет дауамында бас қахарман Таня образының тек бир тәрепін өндиристегі мийнет адамының искерлігі, оның елдегі қайта тикленіуге қосқан конкрет пидәкерлік үлесі ғана ашылады. Ал оның семья орталығындағы орны, Курбан, Валя хәм Антон Макаровичлер менен дослық байланыслары хәр тәрепке толық ашылмай қалған. Анығырақ қылып айтатуғын болсақ, «Акация гүллеген жерде» поэмасында ұақыяның өсиу күшлі драматизм хәм лиризм менен толықтырылмаған. Мине сонлықтан поэмада қатнасып отырған қахарманлардың характерлері жеке бир хәрәкеттің өсиуіне сай жеке бир тәрепке ашылған. Деген менен, биз жұмысымыздың алдыңғы бөлімінде белгілеп өткеніміздей, эпикалық жанрға тән поэма формасында сюжет, характер, лиризм хәм драматизм болыуы шәрт, бирок булар бир дөретпенің бойында гейде толық қатнасса, гейде айырымдары қалдырылып та кетеді. Бул автордың өзі сәулендириуді мақсет еткен проблемасына хәм оның дүнья таныу дәрежесіне - сол проблема бойынша жетик информацияға ийе болыуына гәрезлі болады.

Буннан келип шығатуғын жууақ - а) Шайыр И.Юсуповтың «Акация гүллеген жерде» поэмасы Екинші жәхән урысынан соңғы дәуірде республикамыздағы халық-хожалығын қайта тиклеу (жаңа Тахиата қаласы қурылысының) машқаласына хәм өндиристегі мийнет адамы образын жасауға бағышланған дөретпе сыпатында 50-60-жыллардағы миллий поэмашылығымыздың жемиси болып табылады;

б) Шығарма сюжетинің бир (бағытта) линияда рауажланыуын поэмадағы Таня, Сергей, Курбан сыяқлы бас қахарманлар хәм Антон Макарович, Валя, штаб хызметкері сыяқлы персонажлар тәміинлейді. Сюжеттин ықшам болыуы хәм қатаң кескин конфликтке ийе емеслігі поэмадағы қахарман образларының рауажланыу шеңберін тарайтуға себепші болған. Сондай-ақ қахарман характеринин, индивидуаллығының жетерлі ашылуын шеклеген. Соған қарамастан, поэмадағы ұақыяның өсиуі автордың өзинен гәрезсіз халда рауажланады. Шайыр баянлаушы сыпатында көринеді, ал шығармадағы ұақыяға қатнасын айырым орындарда тек лирикалық шегинислер арқалы билдиреді. Бул сыпат эпикалық жанрдың тийкарғы белгілеринен саналады;

в) Буған қосымша, поэма қахарманлары Таня, Курбан, Сергей, Антон, Валялар шығармадағы ұақыялардың ізбе-із рауажланыуы менен оқыушыға таныстырылып барылады. Яғнай, қахарман образлары поэма сюжетинің рауажланыуы менен, белгіленген ұақыттағы (2-3жыл) кеңісликтегі хәрәкеті менен айқынласады. Демек, образлар эпикалық усыл тийкарында жаратылған. Жоқарыдағы илимий анализимизди жууақлап, биз бул поэма бойынша төмендегі шешимге келеміз:

«Акация гүллеген жерде» поэмасындағы образлардың сюжеттегі хәрәкеттер арқалы айқынласуы, ұақыяның рауажланыуы менен характерлердин қәлиплесіуі хәм поэмадағы ұақыяның автордың жеке өзинен гәрезсіз халда рауажланыуы бул дөретпени жанрлық сыпаты бойынша Эпикалық поэма деп жууақ шығаруға тийкар болады.

Әдебиятлар

- Белинский В.Г. Собр. соч в трех томах. Том II, М-1948, -С. 41.
- Султанов Қ. Заманлас жаным менен. . - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1972.
- Юсупов И. Тумарис хәм басқа поэмалар. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974, 4. Перипетия - (грекше - **peripeteia** тосқыннан бурылыс) Шығармадағы хәрәкеттің өсиуін қурамаластыратуғын сюжеттегі күтилмеген хәдийсе. (Краткий словарь лит.терминов. - М:«Просвещение» 1985, -С. 109.

И. Юсуповнинг «Акация гуллаган ерда» поэмасынинг жанрий хусусияти асардагы бадий образлар яратиш ва сюжет куриш асосида талкин қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье изучается анализируя художественный образ и построение сюжета в поэме жанровые особенности поэмы И. Юсупова «Там где цветёт акация».

SUMMARY

In the article artictic image and plot composition of I.Yusupov's poem «Where acacia blooms» have been analysed.